

גרס
ס'פונ' אהבה

אוהל היה⁶ ומחפצו לדעת ולחקור ולדרוש בחכמה לא נתן דעתו על קשרי ידידות עם המלומדים המפורסמים.

בהשוואה לגרסה המאוחרת בולט שינוי שם המשפחה של הגיבור, מגרומר לעם זה. שם המשפחה מופיע חצוי לשניים: עם זה ולא עמוה כפי שהוא כתוב בסיפור הנפרד. הסיפור המאוחר ל"שירה" מבליט יסודות אקאדימיים, נזכרות: "אקדימיות" וכן כתב עגנון ומחק את המלה "הפרופיסורים" לאחר המלים "המלומדים המפורסמים". מצד העובדות נזכר בנוסח קמא כי גומלי-דתא נחרבה בראשית ימי ממלכת הגותים. נשתמר גם הסיום של הסיפור, ששמע הרבסט מגמזו. "לשם המדע, עד שסיים להעתיק את כל הספר כולו. בינתיים התרגל במקום ישיבתו וכשסיים את מלאכתו שוב לא רצה לצאת משם. נשתייר דר בין המצורעים עד שכלו לו שנותיו ונפטר מן העולם".⁵ בסיום של הגרסה המאוחרת לא מסופר על מות עדיאל עמוה. "היה יושב ומגלה צפונות שהיו מכוסים מכל חכמי הדורות, עד שבא הוא וגילה אותם. ולפי שהדברים מרובים והחכמה ארוכה ויש בה הרבה לחקור ולדרוש ולהבין, לא הניח את עבודתו ולא זו ממקומו וישב שם עד עולם" ("עד עולם", עמ' שלד).⁷ הנוסח המאוחר מוסיף תוספת נופך מיתולוגית לדמות הראשית. הילת חשיבות מציינת את מלאכתו. המלים החותמות הן בסימן נצח. הן גם המעניקות לסיפור את שמו. בנוסח קמא הדיוקן יש בו פחות מן המיתא. מלאכת הספר מסתיימת ועדיאל נשאר לשבת בין המצורעים. עד מותו.

הטעם להוצאת סיפורו של גמזו מן הרומאן קשור כמדומה בהחלטת עגנון, או בספיקותיו. לגבי הסיום שקבע תחילה ל"שירה". אם אחריתו של הרבסט היא להישאר בבית המצורעים עם האחות שירה עד סוף ימיו, הרי שסיפורו של גבריאל גמזו הוא רב-משמעות. אם ביקש המחבר לסיים בצורה אחרת

2. "שירה" ו"עד עולם"

א. הרומאן והסיפור הקצר

"בפתאום נזכר הרבסט דבר שסיפר לו גמזו ונזדעזע. בשעה ששמע את הסיפור לא הרגיש בו, כשנזכר בו נזדעזע כל גופו" ("שירה", עמ' 536). סיפור, שתוכנו דומה לזה של הסיפור "עד עולם", שמע הרבסט מפיו של גמזו. העיון בכתב היד של "שירה" מלמד כי עגנון שינה את הנוסח שכלל תחילה ברומאן, אך בעיקרו של דבר שם בפיו של גמזו, את סיפורם של עדיאל והמצורעים.¹ הפתיחה של הסיפור, כפי שנשתמרה בכתב היד² היא כדלקמן:³

"עשרים שנה ויותר עסק עדיאל עם זה⁴ בחקר העיר גומלידתא זו גומלידתא העיר שהחריבוה גדודי גדיתון הגיבור בראשית ימי ממלכת הגותים. לאחר שכינס גרומר את חקירותיו ובדקן וערכן וצירפן וסידרן ומצאן ראויות לפרסמן ועשאן ספר התחיל מחזר עם ספרו מבית הוצאה לבית הוצאה ולא מצא מ"ל, אף לא מי שימליץ עליו לפני אקדימיות מציינטים לפי שיושב

5 עגנון כתב תחילה "ומלומד מעצמו היה". אכן מסופר ב"עד עולם" כי עדיאל עמוה זכה בתואר דוקטור. "כבר הוציא את בגדיו הטובים שלא לבש אותם מיום שנתעטר בעטרת דוקטור" ("עד עולם", עמ' שיח). גם עדה מכנה את עדיאל דוקטור. אולם בניגוד להרבסט אין התואר דוקטור מצייין גם את הליכותיו של עדיאל עמוה, מקור התפרנסותו, קשריו עם האוניברסיטאות וכו'. אדרבא עדיאל מופיע כמנוחה על ידי העולם האקאדימי. "שכל השנים שהיה מתעסק בעבודתו לא הראה פנים לחכמי האוניברסיטאות ולא לנשיהם ולבנותיהם, עכשיו שבא לבקש טובה מהם בקעה מעניהם צנה של חימה עד שהקרינו משקפיהם, זבקירוב כך אמרו לו, אדון, מי אתה, אין אנו מכירים אותך" (שם, עמ' שטו). כל המובאות מ"עד עולם" הן ממהדורת שוקן תשכ"ט.

6 כתב יד "שירה", הנ"ל.
7 הסיפור "עד עולם" נדפס לראשונה בהארץ מיום 16 באפריל, 1954.

1 על הצטרפותו של הסיפור "עד עולם" ל"שירה", על סמך התבוננות בכתב היד של הרומאן עמד מר רפאל ויזור הארכיוור של ארכיון עגנון. ידיעה קצרה על כך הופיעה בשעתה בעיתונות. וכך מספרת אמונה ירון במאמרה "על הכנת ספר שירה לדפוס" (הארץ, 18 במאי, 1972: "לאחר ש'שירה' ראה אור מסרתי לארכיון גם את כתב היד של 'שירה'. כשסידר הארכיוור רפי ויזור את כתב היד, מצא כיצד בדף מסוים מצטרף 'עד עולם' ל'שירה', כלומר אי שם נתלש 'עד עולם' מתוך 'שירה' וקיבל חיים בזכות עצמו".
2 ארכיון עגנון, כתב יד "שירה", 1: 681 - 4/1270, החומר מתפרסם ברשותה האדיבה של הנהלת הארכיון.
3 המלים: "אספר בקירוב את סיפור המעשה" מקדימות בכתב היד את הסיפור הפותח במלים: "עשרים שנה ויותר".
4 תחילה כתב עגנון: "עדיאל גרומר" ולאחר מכן מחק את שם המשפחה ושינה "עם זה". בהמשך השאיר עגנון את השם גרומר ללא שינוי.

את הרומאן הרי שפוחתת חשיבותו של סיפור גמזו ואפשר לוותר עליו. אולם, הניקוט שבין עדיאל להרבסט נשארות משמעותיות. אפילו לא מגיע זה האחרון לבית המצורעים. "מחמת קמיטת הנפש, מחמת הצורך להקטין את עצמו ואת מקצועו שכח הרבסט את החוקרים האמיתיים ואף את ניי שכה, שכל חייהם כל חייהם ממש מסורים מסורים למקצועם ואין ספק שאילו הוצרכו לדבר היו מעמידים עצמם בסכנה ובלבד שיגיעו לתכליתם ואין כל תכלית שלהם אלא חקירה של אמת. בפתאום נזכר הרבסט ---" ("שירה", שם). הסיפור שבפי גמזו מתקשר לדרך חייו של הרבסט כחוקר. לא רק לאחריתו, אלא גם למקצועו גרמו הרבסט, בדבריו של גמזו. הזעזוע של הרבסט אינו רק בשל המעשה בעדיאל והמצורעים, אלא גם מתוך זכירת ההתמכרות של חוקר גומלידתא לספר האחד וסיומו המוצלח של מחקרו, בין המצורעים דווקא. אכן, העיון המפורט ב"שירה" וב"עד עולם" עשוי ללמד כי עניין לנו ביצירה גדולה, שנכלל בה סיפור משנה. זה האחרון הוא מעין בואה, שבה משתקפת היצירה המקפת. מובן מאליה, כי אין הסיפור הקצר משמש אספקלריה מדויקת לסיפור הארוך. היחסים אינם של כפל וזהות. סיפור המשנה הוא גרעין אידיאי של הרומאן כולו ועלילתו קשורה בחוליותיה הראשיות לעלילה שבמסגרתה שובץ. עם זאת יש לסיפור המשנה חיים עצמיים משלו וניתן להפרידו על נקלה מגוף היצירה כולה. ההסתכלות בקורותיהם של מנפרד הרבסט ועדיאל גרומר (עמזה), כסמכות זו לזו, יש בה כדי לסייע להבנת שתי היצירות שבהן הם מופיעים. חוסר הוודאות בכל מה שכרוך בשינויים שהכניס עגנון בסיפורו של גמזו, שעה שהפקיעו ממקומו ועשאו סיפור עצמאי לחלוטין, מצמצם את מידת הביטחון במסקנות הנובעות מראייה אחדותית של "שירה" ו"עד עולם". יחד עם זאת דומה שאין להטיל ספק בחוטים המחברים סיפור אחד למשנהו. העיקוב אחר חוטים אלה עשוי להתגלות כבעל ערך רב בפענוח פשרו של "עד עולם" וכן בעמידה על כמה מן המשמעויות שנכרכו ב"שירה".

ב. מחקריהם של הרבסט ושל עדיאל

הרבסט מצויר כחוקר קורותיה של ביוזנטיון. פרטי החקירות של הרבסט מזהים בשמם ובהקשרם ההיסטורי. אולם ברור כי עגנון מוסיף נוסח ראייה בקורתית, משלו, המכוון כנגד עיוניו של הרבסט. ביוזנטיון אפשר ולא נחשבת בעיניו של עגנון ממלכה שיש להקדיש לה אותה תשומת לב, כמו לרומא, למשל. ביוזנטיון היא קיסרות קפואה מבחינה דתית ותרבותית. יכול ההיסטוריון לומר על כנסייתה של ביוזנטיון: "היא היתה אך מוסד מדיני וסניף לשלטון, קופאת על שמריה, כפותה בחבלייתחוקה ודירוגי-משרות ושמרנית

במנהגיה ובמעשיה כמו באמונותיה ובדעותיה".⁸ לעומתה נראית רומא מלאת תסיסה ועניין וכך גם כנסייתה. "תמונה שונה מזו לגמרי אתה מוצא בדברי ימיה של הכנסייה הרומאית במערב הפרוע ומלא-המהומות" (שם). הרבסט מוצא עניין דווקא במחוז שליח יחסית, של הזירה האנושית. ואפילו בזירה זו בולטת זיקתו לפרטים הנראים טפלים, או אף מגוחכים. ספרו הגדול, הראשון בן שש מאות העמודים הוקדש לכליה של כנסיית סופיא שבביוזנטיון בימי ליאו הקיסר. "ושיבחהו רוב המלומדים ולא פחתו ולא הוסיפו אלא שלושה בזיכי תנופה קטנים שהוכיחו מלומדים אחרים שהדבר צריך עיון אם באמת כבר היו בימיו של ליאו או שהכניסום אחריו..." ("שירה", עמ' 14). קשה שלא להתרשם מן הנימה האירונית, או הסארקאסטית, הטמונה בצירוף מחקרו זה של הרבסט ואף אלה הבאים אחריו. הרבסט נצמד לפרטים זעירים ורוצה להקים על גבם תפיסות שלמות. הוא כותב על קבורת העניים בביוזנטיון. מעסיקות אותו שאלות כגון בניין כנסיות באיטליה על שם פריגונה הצנועה בעלת עין האזן (שם, עמ' 44), או האם סימא יוסטיניאנוס את עיניו של הגנרל בליסטריוס (עמ' 314) וכן עד כמה האמין יוסטיניאנוס בשרים שטענו כי הוא עשוי לעלות השמימה כאליהו בשעתו (עמ' 232). לא כל עיסוקיו המדעיים של הרבסט מופיעים כנלעגים. הרבסט משווה את חוקיו של ליאו הסורי לחוקי המורבי (עמ' 76). אבות הכנסייה מעסיקים אותו, מתבונן הוא במטבעות ובצורות החקיקות עליהן (עמ' 485) כן נותן דעתו לתאריכים (שם). הרבסט עוסק בהיסטורי בדרך ההפרטה ואף בכך יש לראותו נאמן למסורת מדעית מובהקת, הנוהרת מפני הכללות ורוצה לבססן על העובדות הבודקות. התחברות ספריו כצירוף של פתקאות פתקאות, הופכת ראי לצורת עבודתו המדעית. אם תרצה הרי כאן מלאכת שקידה, זהירה. אם תאבה הרי לפניך ההבלטה של הפעוט, הנערם לערמות חסרות טעם. באשר לנוסח העיצוב של עגנון, מתבררת חירותו של המחבר לשעבד לצרכיו את חומרי התשתית ההיסטוריים. השמות, התאריכים וחלק מן העובדות הוא נכון. עגנון אספם בשקידה מתוך תולדותיה של ביוזנטיון. אולם נקודת המבט מותאמת אל ייחודו הרחוני של הרומאן. הרבסט צריך להצטייר כאיש מדע, רודף אמת ודיוק מחד וכמי שמגיע לתפלות סיופית, מאידך. בזיך הכנסייה, או עין האזן, כמו גם הדמות שעל גבי מטבע, המכנה המשותף שלהם זוהי הזעירות. כמותם הפתקאות הקטנות. האמצעי, הוא ההולם את התכנים. המדע שואף לאמיתות גדולות והרי הוא נאחז בקטנות. בחיפוש אחר

8. ה.א.ל. פישר, דברי ימי אירופה, תירגם י. קופלביץ, מוסד ביאליק על ידי מסדה, ירושלים, תל-אביב, תשכ"ד, ספר ראשון, עמ' 118.

מנ"ע יצ
מנ"ע יצ
מנ"ע יצ

הזוטות סוטה עגנון מן התכנים האמיתיים של המחקר ההיסטורי ושזור בתוכו דברים לפי מיטב דמיונו.

אם הרבסט עוסק ברומא המזרחית, הרי עדיאל עמוה הוא חוקרה של רומא המערבית. אם הרבסט מצמצם את יריעת עיסוקו לסוגיות משנה, לדמויות, לאנשים, הרי שעדיאל חותר לתמונה השלמה, המקפת. הרבסט חוקר פרט אחד מחייה של ביוזנטיון: הנוהג בעת קבורת העניים. עדיאל מבקש לצייר תמונה של רומא כולה, מראשיתה ועד חורבנה. רומא, היא גומלידתא, צריכה להצטייר על כל המתרחש בתוכה. לא כנסייה אחת, אלא כל מקדשה יופיעו בספרו של עדיאל. ראשית ואחרית, עד לימי נפילתה של רומא בימי הגותים, ייפקדו בספרו. אם האירוני הקל חולש בציור מחקריו של הרבסט ועיסוקיו, הרי הפאתטי הוא המציין את אורחותיו של עדיאל. אך גבריאל גמזו, שנוסח דיבורו עמוס פאתוס של מיסתורין, הוא המספר את סיפורו של עדיאל. כשם שסיפר, בקול של מקונן, קורותיה של גינת וגמולה, לשומר ביתם של הגריי-פנבאכים, כך יספר עתה, בקול של נלהבות ורצינות, את המעשה של עדיאל והמצורעים, למנפרד הרבסט.

שיטת העיצוב של עגנון מותאמת לגיבורי המספר. על איש המדע השואף לדיוק סיפר ה"אני המספר", המתכונן, כביכול, ממרחק, "האני המספר" מוסר דבריו מתוך אובייקטיביות מירבית. הרבסט ההיסטוריון צריך להתגלות כמי שמהלך במסילות המקובלות בהיכלו של מחקר. נוסח האוניברסיטה מציין את טיפולו בחומר ההיסטורי. ברם, גמזו - כפי שהוא מוכר לנו מ"עידו ועינם" - הוא איש שיש לו נטיית אספנות, אך לא מתוך שימוש במיתודות מדעיות, אקדימיות. הוא מוצא "פיוטים קדושים ונוראים" ושומר "עלים של כד". עובדה ובדיה מתלכדים באורח עיסוקו. כך גם בסיפורו על עדיאל עמוה. ההיסטורי מתערבב בפאנטאסטי. עובדות היסטוריות מופקעות ממקומן ומתלכדות בתבניתו של סיפור דמיוני. בסיפור זה לא הצד המדעי עיקר, אלא שאלות היסוד. הפרטים, המובלטים במחקריו של הרבסט, זוכים לטשטוש גמור בסיפור של עדיאל עמוה. זה האחרון חותר לאמת הגדולה, המקיפה. הזוטות נבלעות במתכונת הכוללת. ראיית עולמו של גבריאל גמזו, שבי"עידו ועינם" מסמלת את נוסח עיונה של היהדות המסורתית בבעיות מדע ועולם, משתלטת גם על צורת העיצוב של הספר על רומא. עגנון כאילו התיר לגיבורו לספר סיפור שכליו המדעיים הם חלקיים בלבד. פרטיו נלקחים מכבשונה של ההיסטוריה, אבל הם מתלכדים למתכונת חדשה.

עובדה ובדיה מתלכדות לאחת גם בספרו המקורי של עדיאל וגם בתשובה לשאלה שהוא מוצא בבית המנוגעים. סמלה של רומא היא האבה. בתולדות ימיה משזור הסיפור על האבה שהניקה את רומולוס ורמוס. בסיפור של

גמזו מצטיירות גומלידתא וגלילותיה כמקום שבו מניקות חיות את ולדות האדם והאדם את גורי החיה. "שאשה נתעברה ואין יודעים ממי נתעברה ממתנינים לה עד שתלד ובאים קרוביה וקרובותיה ונוטלים את הוולד ומביאים אותו אצל החיות ומחזורים אחר חיה שהמליטה באותו זמן ומשליכים לפניה את ולד האשה ונוטלים את ולד החיה ומביאים אותו לילדת והיא מניקה אותו מחלב שדיה" ("עד עולם", עמ' שלא). רומא ידועה כעיר שמרובים היו מקדשה ואליה. הפנתיאון האילי של רומא היה, כידוע, מוכן ומוזמן לקלוט לתוכו כל אל זר, לרבות דיוקנאותיהם של קיסרים שהפכו אלהות. למעלה משלושים אלף אלים היו ברומא, עד שפשטה בה הבדיחה: "יש בארצנו אלים רבים כל כך, שנקל לפגוש אצלנו אל מפגוש באדם". ההיס-טוריון יכול לצייר את רומא ולומר: "בטרם נשתלטה ברומא הנצרות, נשתלטה בה הכמרים, והקריה נתמלאה מקדשים וצלמים, כמרים ותהלוכות דתיות, פילוסופים בני האסכולה הקינית (ציניקנים) בשמלות צמר שעירות וברדסים, בדומה לנזירים החזורים על הפתחים בימי הביניים, אצטגנינים ומכש-פים" - - - - -⁹.

עדיאל צובע בספרו בצבעים שונים את מקדשי העיר המרובים ואת מזבחי-תיהם. עמוה מעניק גוונים נבדלים לאלים השונים, לכמרים ולכמרות (ברמו לוסטפאליות) לקדשות ולקדשים, לזונות ולגבירות. על שום ריבוי הדתות שברומא מכונה העיר בצביונה האגדי: גומלי דתא (למד צרויה כמו גומלי חסדים), לאמור מעניקה דת, שופעת דת. מאחר וליהודים היה מעמד חשוב ברומא, בערוב ימיה האיליים,¹⁰ יכול עגנון לכרוך את גבהרד גולדנטל בגולי גומלידתא וגדוליה ואף לספר כי אחד מאבותיו נלחם בגודי הגותים שכבשו את העיר.

יסודות מן ההיסטוריה, בתבנית של בדיה, מצויים גם בסיפור הפלא שמוצא עמוה להשלמת ספרו. הונים, גותים וגומלידתאים מופיעים בהקשר אחד,

9 שם, עמ' 104.

10 "סיבתו של היחס הטוב הזה ליהודים, נעוצה, כאמור, במצב הקשה של הממלכה הרומית המערבית בימים ההם - - - בשנת 410 עלה מצביא הגותים אללאריק על רומי ונתן את העיר למשיסה לאנשי צבאו ואף היהודים היו באותה צרה. אחד מרושמי הרשימות הביזנטיות מספר, שאלאריק נטל חלק מן האוצרות שהו-באו לפניו מבית המקדש שבירושלים לרומי". שמעון דובנוב, דברי ימי עם עולם, דביר, תל אביב תשכ"ח, כרך רביעי, עמ' 11. מן הסיפור "עד עולם" לא ברור אם גבהרד גולדנטל הוא יהודי. מצד אחר יש ברמו האוטוביוגרפי, היחסים שבין עגנון לשוקו, כדי להעיד על יהדותו של הגביר, שהוא היחיד המוכן להוציא לאור את ספרו של עדיאל עמוה.

כפי שהדבר היה בזמנו של אולריך המלך הגותי, שכבש את רומא והשפיל קרנה של "עיר הנצח". המלכה, שאביה היה "מרקיד דובים", מתלכדת בפרט זה עם דמותה של תיאודורה אשת יוסטיניאנוס, שאביה מוגדר בפי ההיסטוריונים "נהג דוב",¹¹ או שומר הדובים באמפיתיאטרון.¹² או אחראי לחיות הפרא ליד קונסטנטינופול שכונה "אדון הדובים".¹³ משהו מקלסטררה של תיאודורה שהיתה פרוצה בטרם נישאה והפכה לקיסרית, מתגלגל לדמותה של "בת ההונים". השיבותה של תיאודורה בתולדות הנצרות היא שקובעת לה מקום בסיפורנו, הגם שמסופר בו על נפילת רומא בידי אוורליך ושר צבאו. הסיפור על חורבן רומא כתולדה מבגידה של אשה¹⁴ משתזר אף הוא במחרוזת עלילותיה של "בת ההונים", זו שתמכה תחילה בשליטה של גומלידתא ובגדה בו לאחר מכן. הרעש הגדול שפגע בחומת גומלידתא מתקשר לרעש שפקד את קונסטנטינופול והחריב חלק מן החומה ומגדליה. הפרצה בחומת בירתה של רומא המזרחית, הגם שתוקנה, חשפה אותה להתפתחו של אטילה מלך ההונים.¹⁵

אולם, הצדדים ההיסטוריים הממשיים אינם עיקר לא ב"שירה" ולא ב"עד עולם". הם משועבדים לרובד משמעותי נסתר שלמחבר עניין בו. אלא שהפרדה בין הרובד הגלוי לסמוי, אינה צריכה להרחיק לחלוטין את הגלוי מן הנרמז. תכני המחקרים המופיעים בשמם והיסודות העלומים, אליהם רומז המחבר בעל הנטייה הסמלית-אליגורית, קשורים זה בזה.

ג. משמעות ההיסטוריה

צא וראה כי הרבסט ועדיאל עוסקים בסוגיות מחקר שונות, שנושאים דתיים משתזרים לתוכם בלא הפסק. אבות הכנסייה, קדושים וייסוריהם מתלווים לעיוניו של חוקר ביזנטיון. מי שעשה את גומלידתא למוקד מחקריו

11 "תיאודורה היתה בתו של נהג דוב מקיפרוס", פישר, עמ' 138.

12 יעקב לוי, ישראל בעמים, מסילות, תל אביב, תשי"ט, ספר רביעי, 162. Edward Gibbon, The Decline and Fall of the Roman Empire. Belford, 13 Vol. 3, Clarke, Chicago and New York, New Edition.

p. 32

14 גיבון, שם, כרך ב', עמ' 384.

15 שם, עמ' 469. עגנון השתמש, כפי שיש לשער, בתיאור מחקריהם של הרבסט ועדיאל עמוה, במקורות עבריים וגרמניים בעיקר. מאחר ובדינונו הודגשו עובדות יסוד, המופיעות בכל ספרות העוסקת ברומא, אין זה משנה מאלו ספרים בדיוק, שאב עגנון את חומר הגלם לכתיבתו.

אינו חדל מלהתבונן במקדשיה ואילייה. אולם מתבצר שוני בין הרבסט ועדיאל. הראשון כבר מצא תשובה למהות ההיסטוריה וטיב הכוחות הפועלים בה. השני לא השלים את ספרו משום שלא היה לו מענה אם גבורה, או דת, לשון אחר: חומר או רוח, קובעים את מהלך הימים. הרבסט מבקש להביא לכלל מיוזג את התפיסות השונות כדי ליצור באמצעותן תמונה היסטורית שלמה. "פתח באיסור הלנת מתים שהיה נוהג בערים הקדושות שבין העתיקה והזכיר בתוך כך תמצית תמציתה של הפילוסופיה היונית ואת עיקרי הדת ובמיוחד את האומניות ואת התיאטראות והקרקסאות והמשחקים ואת השור-קים, שבהם היו האזרחים דנים על המדינה, ואת שאר הליכות יון ומנעמי החיים, קודם שבאה הנצרות וכילתה את הכל" ("שירה", עמ' 335). הפתקאות והעיון בספרי אחרים מלמדים, בדומה למיתודה השקודה על איסוף הפרטים, כי הרבסט צובר דעותיהם של רבים. אכן, גם בסוגיית הסוגיות: כלכלה - יסוד, או דת - עיקר בהבנת ההתפתחויות ההיסטוריות, הוא נוקט דרך ביניים. ואף דרך זו למד מרבו הגדול. "הרבסט שתלמידו של ניי היה, שראה את הכלכלה כגורם גדול ולא כגורם מכריע, לא נמנע מלהזכירה אבל לא נתעכב עליה" (שם). לעומתו שרוי עדיאל עמוה בספק. אין הוא יודע באיזה אופן נכבשה גומלידתא: אם מצד גשר הגבורה התנפלו עליה גדודיו של גדיתון הגיבור, או באו בעקיפין מצד עמק עפרדת (עפר דת). ודוק: אם בגבורה עסקינן הרי שהדברים מתרחשים בצורה ברורה ונגלית לעין. הכובשים באים מצד גשר הגבורה באופן גלוי. אם בנימוקי דת אנו תולים את מסקנותינו, הרי שמדובר על התרחשויות סמויות. הכובשים באים במה שמכונה על ידי המספר: "בעקיפין".

הרבסט שהמיתודות שלו סלולות, שהרי שיטת רבותיו הפרופיסורים בידינו, תוהה לגבי פרטים, אך לא במה שכרוך בסוד ההיסטוריה. עדיאל שהוא מלומד בזכות עצמו, אך על פי שזכה בעטרת דוקטור, זקוק להארה. את התשובה הוא מוצא בסיפור על בת ההונים.

"מעשה בריבה אחת מבנות ההונים גלג או עלדג שמה, שיצאה מתוך מחנה ההונים גרורי הגותים כשהיא רוכבת על עייר ומטיילת לה" ("עד עולם", עמ' שכת-של). ישועתה של רומא עמדה לבוא, אם בגבורה עסקינן, על ידי התחברות עם כוחות רבי עוצמה, מחנות של ברברים, הונים וונדלים שהצטרפו לגותים, אף הם שבטי פרא אלימים. במישור הסמוי, שעניינו ההתפתחות הדתית, מספר עגנון על התהפוכה שחלה ברומא מעיר אלילית לעיר שהנצרות שלטת בה. השתנות זו, מתוך אי ויתור על יסודות אליליים, לא יכולה להציל אותה. גל דג, או על דג רומז לאפשרות הכפולה, ההונים, לאמור העמים האליליים, הרסו את הנצרות (דג הוא סמלם של הנוצרים הראשונים),

עשו אותה גל של חורבות או התלכדו עמה ובנו עליה בניין על, ברוחם, בצלם אמונתם. בת ההונים מטיילת על עייר, לאמור הופעתה היא של כוח ישע, משיחי. עייר באסוציאציה לאמונה המשיחית.¹⁶ בת ההונים נתפסת ומובאת לגומלידתא. סיפורו של עגנון מבליט את שקיעתה של רומא בעת שהנצרות על גוניה המתנצחים בתוכה חודרת לתוכה. מלכי רומא האחרונים, הקיקיוניים, מצויירים בכינויי גנאי: גוותן, מלשון שחצנות,¹⁷ גרף (משחק מלים: שליט, עביט של צואה).¹⁸ גיפיון (מלשון ניאוף),¹⁹ גלסקינון, היינו מפונק אוכל גלוסקאות, לחם משובח,²⁰ גת רעל מבית גיא רעל. ציורו של עגנון מתיישב להפליא עם דעת ההיסטוריונים על דמותם של קיסרי רומא בעת הידרדרותה, עד לפילתה בידי הגותים.²¹ ההישענות על ההונים, מזכירה את העובדה כי בשנותיה האחרונות של רומא המאוחדת, כבר לא נלחמו למעשה רומאים בצבא רומא, אלא אך ורק שכירי חרב, מרביתם מבין האומות הברבריות.²² בשלב מסוים מצילה בת ההונים את רומא ממחלותיה. אם לפי תפיסת הגבורה, הרי שהצמידות לכוחות אלימים היא ששמרה זמן מה על רומא. אם מצד הראייה הדתית היה בה הנצרות, שהתבצרה בהופעתה האלילית, להגן לפי שעה על רומא. בת ההונים מצילה את הגוותן ממחלתו הקשה, המוגדרת כגנדרפוס.²³ אולם הנצרות הלכה והכריעה לצד ההתמזגות

16 — — — הגה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא עני ורכב על חמור ועל עיר בן אתונות", זכריה, ט, ט.

17 עגנון רומז גם לנטייתם של מלכי רומא לעשות עצמם אלוהיות. "הגיוותנים שעור שין אלהות", שמות רבה, ת. ראוי לשים לב גם לדמיון שבין "גוותן" ל"גותים". בסופו של חשבון לא היה חילוק בין הכובשים לנכבשים מבחינת איכותם הרוחנית. 18 "גרף של רעיו", תלמוד בבלי, שבת, קמג, א'; ואולי גם מלשון סתף כאשר יש לקרוא: גרף, ג' ור' סגולות. נסתתפו אדמותיהם של מלכי רומא, איבדו את שלטונם.

19 גיף מלשון זנות וניאוף בארמית (ג' חרוקה). "אני חס עליהם מפני שבעטו בגיף" תלמוד בבלי, מסכת שבת, קד, א', אונקלוס לפסוק 10, פרק כ' בספר ויקרא. בציוורה של גומלידתא מרבה המחבר להדגיש את מוטיב הזנות.

20 גלוסקה היא כיכר לחם עשויה מקמח סולת. המספר רומז למאכלים המיוחדים של מלכי רומא שהיו שטופים בתענוגות.

21 ראה למשל: "באיטליה הגיעה שלשלת הקיסרים הקיקיוניים והנעים כצללים לסופה — " פישר, שם, עמ' 130.

22 "החל מראשית המאה השלישית היו מגיניה היחידים — כמעט של התרבות היונים והרומאית ושל מסורתן הגדולה חיילות וכריים", שם, עמ' 101.

23 מחלת רוח המכניסה מעין "דיבוק" לחולה. מי שלקה בה מהלך בלילות בבית הקברות כשנדמה לו שהפך לכלב, או לזאב, תלמוד בבלי, מסכת חגיגה, ג, ב'. רמז לטירוף שהיה פוקד את מלכי רומי ושבישר את שקיעתה של האימפריה.

עם יסודות אליליים. עלדג ממירה את העייר בן האתון בערוד. מלכתחילה היה האפור שלבשה בת ההונים נוטה לצד הבהמי. ודוק: הגוותן הוא שהתקין לה את העיזלה, היינו האפור. לאמור רומא הקודמת היא שנתנה לנצרות את צביונה הרוחני. בת ההונים, כוחות הפרא שהשתלטו על תרבות רומא, מעניקה את האפור, העשוי גימוניות של עיני עגל ומסודרות בצורת גיא העגורים, לחמור הבר. רצועות בדמות עול לצואר העגל,²⁴ עשויות בדמות עיני עגל (עיגל בלשון עגנון). מתחברות לחיית הפרא.²⁵ לא העייר הנושא עליו משיח, אלא ערוד הבר הוא שהופך סמלה של התרבות החדשה. רומא חוזרת לכור מחצבתה. בת ההונים חוזרת לאביה מרקיד הדובים. (מצד חומר הגלם ההיסטורי יש בהתרפקות על ערוד הבר גם אזכור הסוסים הקטנים, שעליהם רכבו ההונים במלחמותיהם). היסוד הנמוך הוא שהשתלט על דיוקנה של רומא הנוצריית. מכאן הפתח לחורבנה מידי הגותים. "והיתה עלדג רואה ושמחה. שלבה אמר לה שיראו הגדודים את הערוד ואת העיזלה שעליו וידעו שסימן יפה מסרה להם ליכנס לעיר מצד גיא העגורים" ("עד עולם", עמ' שלב). גיא העגורים הוא עמק עפרדת (שם, עמ' שכד). התשובה שביקש עדיאל עמוה, נמצאה לו, אפוא: התפוררותה של רומא נבעה מסיבות דתיות. הנצרות, על אף הצטרפותה לרפואי פולחן פאגאניים ואולי דווקא משום כך, לא יכלה להושיע את רומא. בת ההונים חזרה למקורה, לאבותיה צמאי הדם. ברמז רחוק יותר: לא רק רומא המערבית נפלה בידי כוחות הפרא, גם קונסטנטינופול לא החזיקה מעמד בפני אטילה מלך ההונים.²⁶

כידוע נחלקו חכמי הנוצרים בשאלה מדוע נפלה רומא, "עיר הנצח", "עיר האלוהים". אוגוסטינוס הקדוש חיבר את ספרו "עיר האלוהים" כדי להצדיק את דרכי ההשגחה בהרס גדולתה של רומא. "רומא של מעלה" היא העיקר, ולא "רומא של מטה". אוגוסטינוס הקדוש דחה את ההאשמות כאילו הנצרות היא שהביאה לתמוטת העיר השלטת. לעומתו כותב סאלויאן, כומר ממרסיל,

24 עגנון מפרש, כנראה, גימון כ"עול שנותנים על צואר העגל, ללמדו לכוף את ראשו, שיהיה נוח להרישה". ראה, מלון אבן-שושן, ערך "גימון". במקום גימוניות של זהב, היינו רצועות נוחות לקשירת הלולבין, משניות, סוכה, פרק ג' משנה ח', מכיו הגותן לבת ההונים אפור עשוי רצועות בצורת עול בדמות העיניים של העגל.

25 הערוד, שהוא חמור בר, קרוב לעייר, אבל נחשב לשונה הימנו. "החמור והערוד יאף על פי שדומין זה לזה — כלאים זה בזה", משניות, כלאים, פרק א', משנה ו'.

26 יתכן ועגנון רומז גם כן לקרבה שהתבצרה בין מלך ההונים ובין הנצרות, בעת פגישתו של הראשון עם האפיפיור. אטילה כידוע ביטל לאחר הפגישה את תוכניתו להתפלל על רומא.

אנו מעין דוגמא לתועבותיהם ולאכזריותם, לתועבותיהם ולאכזריותם עד להיטלר" ("שירה", עמ' 416-417). אין עגנון זקוק לגינונים של העלמה שעה שהוא מעתיק את הרהורי גיבורו ממקום למקום, מתקופה לתקופה. הפואטיקה ההולמת את הרומאן החילוני דוחה את נוסח המשל, המדבר על עניין אחד ומתכוון לדבר אחר. מה שאין כן, דברים המושמים בפיו של גבריאל גמזו. בעל המסורת היראית מצטיין באופנת סיפור אליגוריסטית. גם בשעה שגמזו מספר סיפור שהוא מעניינו של הרבסט חוקר דברי ימי העמים הוא שומר על הבעה כפולת פנים.

האליגוריה שבפיו של גמזו איננה רחוקה יתר על המידה מנושאו המוצהר. נסיונות פרשניים שנעשו בכיוון להעתקת המסופר לחקר הספרות העברית, או היחס לתנ"ך לא עלו יפה. קשה ללכת בעקבות טוכנר²⁹ ולהניח כי אכן ביקורת כה ארסית היתה בפיו של עגנון כנגד הספרות העברית, ולו כנגד כמה פלגים שלה, עד שצריך היה לתארה בדימויים של רעל וצואה. אין להניח כי עגנון היה מתאר את שומרון הקדומה, שהיא התשתית לגומלידתא, לדברי טוכנר, במלים בוטות כל כך, העולות על נבואות הקטרוג החמורות ביותר של נביאי ישראל. הוא הדין בויהוי ספרו של עמזה עם תורת המקורות נוסח מבקרי המקרא. מדוע יפקיד עגנון בידי גיבור שהוא מתאררו כחובש כיפה ובעל זקן ("עד עולם", עמ' שב) מלאכה שהוא בו לה. עיצובו של עדיאל עמזה כדמות חיובית אינו עולה בקנה אחד עם תוכנו של הספר בו הוא עוסק לפי טוכנר. מטעמים דומים קשה לקבל את דעתו של עדי צמח המייחס לסיפור כוונת התנצחות עם ההיסטוריוסופיה של "העברים הצעיריים".³⁰ לדעת צמח מראה ספרו של עמזה מה דמות יש לתנ"ך בלי הנדבכים שהוקמו עליו בידי הדורות שקמו לאחריו. אולם אין להעלות על הדעת כי עגנון יתבטא בנוסחאות כה קיצוניות כנגד התנ"ך כשהוא לעצמו, אפילו אם הוא מחזיק בדעה כי אין להפריד את "ספר הספרים" מן המורשת הרוחנית שנסתעפה הימנו. עגנון עצמו התבטא כנגד פירוש מסוג זה.³¹ עדי צמח

²⁹ משולם טוכנר, "פשר עד עולם", פשר עגנון, עמ' 123-152.

³⁰ עדי צמח, "על התפיסה ההיסטוריוסופית בשניים מסיפוריו המאוחרים של עגנון, 'עידו ועינים' ו'עד עולם' לש"י עגנון", הספרות, א, 2, (1968) עמ' 378-185; ראה כמו כן, שלמה צוקר, "בעיית הפירוש של 'עידו ועינים' ו'עד עולם' לש"י עגנון", הספרות, ב, 2, (1970-1969), עמ' 417-417, וכן עדי צמח, "דברי תשובה לשלמה צוקר", שם, עמ' 417-419.

³¹ "היתה עמי חוברת המוקדשת לספרות ובה שני חיבורים על יצירת עגנון - שיבחתו את החיבור האחר פרשנות ל'עידו ועינים'. התרתה רש"י עגנון כלל שלא כדרכו: לייחס לי רעיונות וכוונות כאלה, שלא היו ולא נבראו. מילא מבקרים

בחיבורו "על שלטון האלוהים" (נכתב בין השנים 439 ל-451, ספרו של אוגוסטינוס הקדוש נכתב בין השנים 413-426) כי הנצרות שהושחתה והפכה לכוה מדכא היא שגרמה לאסון.²⁷ עדיאל עמזה מצא שתי תשובות משלו, הכרוכות אחת ברעותה. הסתאבותה של הנצרות היא שהולידה את חורבנה של העיר, המשופעת בדת. בחיפוש אחר סוד התמורות ההיסטוריות הגדולות יש לתור אחר הגורמים הרוחניים, הדתיים.

הרבסט שייך למלומדים החילוניים דוגמת גינת ויעקב רכניץ שגמזו מתייבב מולם. הסיפור "עד עולם", מצד החיפוש אחר המשמעות ההיסטורית, הוא ניגודו של "שירה". סיפורו של גבריאל גמזו מכחיש את כיוון מחקריו של איש שיחו, אין תימה כי הרבסט עשוי להודעו לשמע הסיפור ולזכרו.

ד. פשר אליגוריה

השוני שבין נוסח גבריאל גמזו לבין הנוסח שנוקט ה"אני המספר" ב"שירה" קובע צביון נבדל גם למגמות האליגוריות המתלוות לתוכן מחקריהם של הרבסט ושל עדיאל. עיסוקו המדעי של הרבסט בא להציב קוטב נגדי לעשייה אמנותית. חיבור הטראגדיה שקול כנגד איסוף הפתקאות. קבורת המתים בביונטיון הוא נושא שיש בו הרבה פחות מן הנלהבות הרומאנטית מכפי שיש בסיפור אהבה של אנטוניה ויוחנן. ספק אם ביקש עגנון להגן בצירוף עיסוקו המדעיים של גיבורו על "הראציונאליזם ההיסטורי של כנסת ישראל".²⁸ יש בתיאורו של בעל הפתקאות נימה של אירוניה שהיא ברוח הסאטיריזציה של כמה מן הפרופסורים הנזכרים ברומאן, אף-על-פי ששמורה לו להרבסט חיבתו של המספר. הדיאלקטיות של העיסוק במדע בהשוואה להתמסרות ליפה היא הפורצת לה דרך בעת ציורו של חוקר ביונטיון כאיש מדע. ספק רב אם מצוי טופס נסתר המתחבר למעשיו של הרבסט במישור המדעי. ביונטיון אינה מייצגת כל אתר אחר. אם רוצה עגנון לגשור גשר אל נופים אחרים הוא עושה זאת במכוון וללא תכסיסי הסוואה. "עניינים שבני אדם מענים זה את זה הם מן הדברים השכיחים והרגילים מיום ששולט האדם באדם, מכל מקום יסורים שהזכיר הירונימוס מלבדו בדה אותם. ברוחב לבו הגדול בדה אותו קדוש אותו נוצרי כל אותם העניינים. גויים! כאן מוצאים

Moses Hadas, *A History of Rome as told by the Roman Historians*. 27 Doubleday, Garden City, New York, 1956, pp. 234-235.

²⁸ ראה: יצחק ברזילי, "פשט דרש בשירה" לש"י עגנון ו"ל, "הדואר", כ"ו באלול, תשל"א.

מוסיף יסודות אקטואליים כמעודדים את עגנון לצאת נגד התפיסה של "העברים הצעירים": דעותיו של בן גוריון על התנ"ך, חידוני התנ"ך. אולם גם פה יש מקום לחלוק על דבריו של עדי צמח. רטוש ובית מדרשו התנגדו, כידוע, גם לחלקים רבים מן התנ"ך וראו בהם דברים המשקפים תפיסת עולם, שנועדה להכשיר את הגלות. דין דומה להתבטאויותיהם של זלמן שניאור ב"לוחות גנוזים" ולטשרניחובסקי בחלק משיריו. אין להניח אפוא כי עגנון גזר גזירה שוה בין "העברים הצעירים" לבין בן גוריון. נסיבות ההסמכה של בעיות מן הספרות העברית למחקריו של עדיאל עמזה, לפי פירושיהם של טוכנר ושל צמח, אינם מתיישבים יפה עם הפרטים שב"עד עולם". פירושים אלה עושים את עגנון בת קול לדעות החשובות, שאולי הזדהה אתן, אבל ספק אם הטרידהו באותה מידה כפי שהעסיקו את חוקר הספרות. קורצווייל הוא פרשנו המצוין של עגנון, אבל אין להפוך את עגנון לפרשנו האליגורי של קורצווייל, כפי שעושים טוכנר וצמח.³²

הפירוש האליגורי של "עד עולם" יש לראותו כקשור באופן הדוק לפרשה ההיסטורית של חורבן רומא בידי הגותים, גומלידתא וקורותיה הופכות סמל לאסונה של תרבות אירופה מידי הנאצים. הגותים הם הגרמנים³³ נצחו את רומא, גדעו את קרן עוזה, המישור הנרמז הוא מן ההתרחשויות בעידן הנאציזם, הרקע התקופתי המשותף ל"שירה" ול"עד עולם". טוכנר, שלא צדק בגישתו הכוללת, הבחין הבחנות נכונות בכל הכרוך בויהויים של פרטים מסוימים בלשונו האליגורית של עגנון. "גיחור ועמול עמודי העבודה", הנמנים בין אליליה של גומלידתא, רומזים כפי הנראה למרכסיום ולסוציי-

טועים תכופות אבל דבר כזה שאני כופר ביהדות התורה ו' דוד כנעני, ש"י עגנון בעל פה, הקיבוץ המאוחד תל אביב, תשל"ב, עמ' 111-112. כנעני מראה לעגנון את חוברת הספרות שבה מופיעים מאמריהם של הרי גולומב על הדיבור המשולב אצל עגנון ושל עדי צמח על 'עידו ועינים' ו'עד עולם'. עגנון פוטר, כמי שאינו מתמצה בעניין את מאמרו של הרי גולומב ומגיב תגובה חריפה על המאמר השני. מאחר וכנעני הדגיש את 'עידו ועינים', מתייחס גם עגנון בתגובתו ל'עידו ועינים' אף-על-פי שהוא מתרעם על מה שנאמר בעניין 'עד עולם'. עגנון רואה בדברי צמח מעין תיאור דעתו של עגנון על "יהדות המקרא", לאמור יהדות המושתתת על מקרא בלבד.

32 עדי צמח מתייחס במפורש לדעותיו של קורצווייל בסוגית "העברים הצעירים"; טוכנר שם בפיו של עגנון את רעיונותיו של קורצווייל בדבר השפעת ניטשה על הספרות העברית ועוד.

33 ראה שירה, עמ' 441. עגנון מדבר על פשיטת הגוטים ומיד מכנה אותם גרמנים. אגב, ב"עד עולם" הוא כותב גותים בת'. כך גם בכתב יד שירה הנ"ל.

אליזם.³⁴ הכורת עלה עליהם כפי שעלה על שאר האלים. עגנון, עם שהוא מספר על עדיאל עמזה ככותב על רומא, מגולל פרשת אמונות ודעות שגומלי-דתא נסתבכה בהן, בלא שחילצוה מן המשבר. גומלידתא לפני נפילתה אף היתה מוכנה לכרות ברית עם "בת ההונים". דומה היה שנמצאה לה ישועה. אולם קשרים מדומים אלה היו לה לרועץ ביום פקודה. "עשרים שנה עסק עדיאל עמזה בחקר תעלומת גומלידתא, שהיתה עיר גדולה גאות גוים עצומים, עד שעלו גדודי הגותים ועשאוה ערימות עפר ואת עממיה עבדי עולם" ("עד עולם", עמ' שטו). רומא, שהיתה למשיסה בידי הייליו של אולריך (עלאריך, בלשונו של עגנון, עמ' שכו), על גאונה ותפארתה, מזכירה את אירופה שקדמה להיטלר. הגותים, כאז כן עתה, שלחו את ידם ב"העיר המפוארת" והחריבו את גדולתה. פרטי פרטים של סיפור עדיאל עמזה הולמים את המסכת ההיסטורית של רומא ולא את הכוונות האליגוריות, אולם במקומות רבים מובלט הרובד הנסתר. "שהיתה גומלידתא מוקפת חומה גבוהה, בנויה גויל וגזית ומבוצרת מכל עבריה, וגנוניות גנוניות גיאיות וגיצים וגבוליות וגבשושיות וגומות וגונדראות, מלבד גצרות עם גוונטראות גחיות עשויות כמין גמין גומלניות גדרו את כל גבולותיה" (שם, עמ' שכט). אירופה לא היתה מדבר שממה רוחני בטרם הסתער עליה הנאציזם. חומתה בנויה היתה גויל וגזית, לאמור יצירות קדומות ומקדשי רוח שיש לכבדם. לא רק אלילים ואידיאולוגיות של כזב, ידעה תרבות אירופה, אלא גם תורות חשובות. אולם "הרעש" פרץ פרצה בחומה הבצורה. "הרעש" הוא ברמז לחולשותיה הבסיסיות של חומת התרבות האירופית שהתבלטו ביתר שאת עם הסתערותו של הנאציזם. חומת גויל וגזית של העיר השטופה ברעיונות כוזבים, חטאים ופריצות לא עמדה בפני תנופת הגותים.

עמזה מספר למצורעים על אלהי גומלידתא "גלוליה הקטנים עם הגדולים ועל מקדשיה הגבוהים גיחיים בלשונם" (שם, עמ' שלג). עגנון רומז לשקיעה

34 טוכנר לשיטתו מזהה את "עמול" ואת "העבודה" כקשורים ל"גישה מרכסיסטית בחקר המקרא", שם, עמ' 130. אם המדובר בחקר המקרא הרי יש בהזכרת המרכי-זיס דווקא תמיהה רבה. מה שאין כן אם מדובר בחולשותיה של תרבות אירופה. יתכן ועגנון מבחין בין "גיחור" (= גיא חור) ובין "עמול" כאסכולות שונות בתוך המרכסיו, שאחת מהן (קומוניזם בולשביסטי) נדחת בקיצוניות יתרה והשנייה נזכרת במונח שאין בו מן הגיבוי המיוחד. שתי הגישות הן עמודי התווך של תפיסת "העבודה". ברי עם זאת כי למונח "עבודה" יש גם משמעות פשוטה בהקשר של הזכרת אלילים. "עבודה", היינו אלוהות.

בתורות קיומיות אקזיסטנציאליות ששכרון החיים במרכזן; גיא חיים.³⁶ תורות כאלה הרבו שיכרון ויצריות, הנמיכו קומתו של האדם האירופי, העמיקו את בדידותו וניוונו.³⁶ ושוב מן הראוי לזכור כי הסיפור במקורו נועד היה להישמע מפיו של גמזו, שהתייחסותו לתרבות אירופה היא מתוך מיצוי מלא של מידת הדין.

הרמזים האליגוריים עושים את גומלידתא אביטיפוס לתרבות חילונית אחת, המתמוטטת בפני תרבות חילונית אחרת, הקמה עליה לכלותה. המחזוריות ההיסטורית של תקומה וחורבן נוסח רנ"ק משתלבת בסיפור, כאשר נקודת המבט נעה מגורל עם לגורלן של תרבויות. אין תימה כי מחקרו של עדיאל אינו יכול להסתיים, באופן רגיל, כי אם מתוך הארה מיוחדת במינה. בנוסח בתרא אף מתמשכת התבוננות כזו עד עולם.

ה. מספר לספר

האמת, שעניינה הטעם לנפילת גומלידתא, מתגלית לו לגיבור "עד עולם" בבית המצורעים. הפרשה האחרונה של קורות העיר הנצורה מתגוללת במקום שבו שולטים הנגעים. עגנון קושר את ההבנה ההיסטורית בייסורים. ההתמצאות בפרקים מדברי הימים, המצטיינים בריבוי מכאובים, נקנית במחיצתם של המנוגעים. נקבעת אנאלוגיה בין מהות ההתרחשות ההיסטורית לבין המתבוננים בה. המנוגעים מטיבים לשמוע את סיפורה של גומלידתא. הם השומרים האמיתיים של הספר שנכתב במוגלא ובדם. עמזה פתח בכתיבת ספר משלו וסיים בהתבוננות בספר אחר. את ספרו כתב מתוך מרחק, על יסוד צירוף של חקירות. אולם התברר לו כי כתיבה בדרך זו אינה יכולה להגיע ללב המאורעות, לטעמם. רק ביטול המרחק שבין מחקר להתרחשות יכול להביא לחישוב העיקר. את ספר דברי הימים של גומלידתא לקח עמו

35 יתכן ועגנון רומז כאן לתורת ניטשה שהדגישה את ה"ויטאליזם", כפי שטוען טוכנר. גם במקרה זה יש להפקיע את ההתייחסות לניטשה מכל צירוף לספרות העברית החדשה.

36 "ועל גורגניס וגנונגניס וגחונים, כמרים וכמרות כולם על שם עבודתם נקראו. אף היה מספר להם על הגלמודים ועל הגולעניות, אלו הכלבים והקדשות שמתוך חיבתם קראו להם גלושנים וגולשניות", "עד עולם", עמ' שלג. "גורגניס", בסמל לדבוקים בתאוות אכילה, "גחונים" – למנוגעים הולכי על גחון, כפופי קומה, משועבדים, "גלמודים" – מוכי בדידות. ראה לענין זה טוכנר, עמ' 136. לענין פירוש כמה מן השמות ראה גם כן, דב לבדאו, "הסיפור 'עד עולם' לש"י עגנון", במשרה חמ"י, ה"ו, שבט-אדר, תשל"ח, עמ' 280-283.

אחרון מושליה. אלה שאספוהו והיטו אוון לסיפוריו של השליט-הנופל היו המצורעים. אצלם גם נשתמר הספר, הגם שברבות הימים ניטשטשו אותותיו. בתחום המשמעויות אנו נמצאים גם כאן ליד המובן הכפול: ההיסטורי והאליגורי. אפשר לתפוס את דברי הימים כמעוגנים בגבורה, בחומר. כל מי שגודים עדיפים לו יחלוש על יריביו. ניתן לתפוסם כתלויים בהתפתחות הרוח, הדת. עמזה למד כי גורלה של גומלידתא נהרץ בשל רפיונה הדתי. לשיעור זה מצטרפת נקודת ראות נוספת. ההיסטוריה היא תדיר בסימן של פורענויות וניתן לעמוד עליה רק אצל המלומדים במכאובות ויסורים. ברובד האליגורי נרמז גורלם של היהודים. היהודים נדחו מן האומות כמוכי צרעת. תורת הגזע הנאצית העמיקה את הדימוי של היהודים כמנוגעים ממשפחת העמים. אולם דווקא היהודים הם שומרי הספר הכתוב בדמעות. אין לקבוע זיהוי פשוטני בין ספרם של המנוגעים לבין התנ"ך.³⁷ עגנון לא ישים בפיו של גמזו, (נוסח קמא), או בפי עצמו כמספר (נוסח בתרא), את ציור "ספר הספרים", בלשון שיש בה שמץ של הפחתה וצמצום. — — — שהיה הספר מנוגע מרוב הידים המנוגעות שהיו ממשמשות בו, ודומה היה שלא על גויל נכתב אלא על עורו של מצורע נכתב, ולא בדיו נכתב אלא במוגלא נכתב ("עד עולם", עמ' שכת). בספר הספרים מצויות גם נבואות נחמה וחזון על שלום אוטופי בין העמים. עגנון לא יתבטא על אותיות קדושות ויכנה אותן "אותיות מתות" (שם). הספר שמוצא עמזה מחזיק בתוכו קורותיה של אנושות פגועה. הרי הוא מעין "כוס הדמעות", בתפיסתו של שמעון ברנפלד.³⁸ המתמלאת מדמעותיהם של העמים ולא רק של עם ישראל. ההתקרבות לאירועים, שעמזה מעוניין להבינם, לא תצויר על כן אלא בין היהודים. אלה שהורחקו בכוח מן התרבות האירופית מסוגלים להבין טוב יותר מן האחרים את אסונה של תרבות זו. המצורעים, כשם שהיטו אוון לשליט האחרון של גומלידתא, כך הם מקשיבים לסיפורה של גומלידתא מפיו של עדיאל עמזה.

תבנית עלילתית דומה מצויה גם בקורותיו של חוקר ביזנטיון, הרבסט אינו

37 ראה גם כן: גרשון שקד, "עד עולם של ש"י עגנון", הארץ, 9 ביולי, 1954. לדעת שקד, כמו גם לדעת טוכנר, הספר שמוצא עדיאל עמזה אצל המנוגעים הוא התנ"ך.

38 שמעון ברנפלד בעל האנתולוגיה ספר הדמעות (אשכול, ברליון, תרפ"ד - תרפ"ו) תפס כידוע את ההיסטוריה של עם ישראל כשלשלת ייסורים, "כוס דמעות", ההולכת ומתמלאת. בהבליטו את המצורעים ואת הספר הכתוב בדם מגלה עגנון קרבה להשקפה הרואה בייסורים את מוקד ההיסטוריה של עם ישראל. עגנון מרחיב את התפיסה ביצירה שנכתבה על רקע עליית היטלר וקובע לאורה - דברי הימים של האנושות כולה.

מסוגל להשלים את ספרו על קבורת העניים. ביציאתו מביתו לבית אחר, ממקום הספרים אל חדרה של שירה, נדמה לו כי מצא אפשרות לכתוב ספר אחר ולהשלימו. אולם, עמוזה השיג הישגים גדולים יותר מחברו בשני השלבים גם יחד. עמוזה השלים למעשה את ספרו ורק מו"ל היה נחוץ לו. הרבסט לא יצא מכלל איסוף החומר. בשלב השני השלים למעשה עדיאל את המלאכה. בנוסח קמא מצוין שעלה בידו לסיים את העתקת הספר. הרבסט לא הצליח לכתוב את ספרו על מלאכת הטראגדיה ואף לא את הטראגדיה גופה. עדיאל, כפי ששמו הפרטי מעיד עליו הוא במעלה גבוהה יותר מחברו. גם תכלית כתיבתו נתונה במידה רבה יותר לטובת הכלל. "עם זה" הוא לנגד עיניו של עדיאל ובמחיצת עמו, המנוגע, הוא נשאר לשבת. הרבסט הוא אינדיווידואליסטן. הספר הנכסף נשאר בתחומיהם של אירועים פרטיים ולא כוללים. גם הרבסט ניסה להגיע לתכליתו מתוך הסבל והעינויים. למעשה אנטוניה ויוחנן הוסיף מדמיונו את בסיליאוס העבד הנאמן. את בסיליאוס עשה מצורע כלאו בבית החופשית, הוא בית המצורעים ("שירה", עמ' 374-375). את בסיליאוס הסמיך לאיש הקדוש המעונה, השוכן בתוך רותם במדבר. הקדוש, כמו בסיליאוס עזב את חצר הקיסר, את העיר ואת כל מנעמיה (שם, עמ' 449-450). אולם ייסורים אלה שהרבסט נוקק להם בכתיבתו מידת מרחק מתלווית אליהם. "ובכן מאחר שלא ידע הרבסט מה יעשה בו בבסיליאוס עשאו לבסוף מצורע מוסגר בבית החפשית" (שם, עמ' 375). ההיקלעות לבין המנוגעים אין בה אותה מידת רצינות מחייבת כמו במעשה עדיאל עמוזה. דין דומה לקדוש הנוצרי. הקדוש, החי ברותם, מתנזר מתענוגות, אולם מגמתו היא להגיע לאושר בדרך אחרת. "ויעזוב את חצר הקיסר ואת העיר ואת כל מנעמיה ואת כל אוהביו וידידיו וריעיו ויצא אל מדבר שממה ויחיה את גופו בעשבי השדה ובמימי בצה למען החיות נפשו בנעימות נצח למען הגואל אשר פדה את נפש הנוצרים הנאמנים בבריתו" (שם, עמ' 450). הקדוש מופיע בבדידותו, המרחיקה אותו מאדם, אך אין זו קדושה מתוך שהייה בצוותא עם הסובלים, כפי שמצאנו ב"עד עולם". נעימות מתחלפת בנעימות ונשאת במסגרת חיפוש ההגשמה של היחיד, לא העם, הכלל. הרבסט, שלא כעמוזה, שבוי בראיית עולם הרואה את סבל הרבים ומתנכרת לו בעת ובעונה אחת. שירה האחות הרחמניה, המחציפה עצמה ברשות הרבים מושכת את תשומת לבו. "גסת רוח שנהגה בחוצפה ובעזות פנים בשעת אבלה של עיר כלום אפשר שיש בה רחמנות על צריכי רחמים" (שם, עמ' 7). שירה מסוגלת להתייחס נכונה לחוליה, ועם זאת לחיות חיי ריחוק מן הכלל. הרבסט ושירה יודעים חמלה מה היא, אך מסתגרים ומתבדלים. תפיסת העולם המדריכה את הרומאן שונה היא, אפוא, מזו המלווה את הסיפור הקצר. בזה האחרון

הדגש הוא על הישארות מרצון בין הרבים, המנוגעים. עמוזה הופך חלק מן הציבור בתוכו השתקע, ולא נפרד הימנו גם לאחר שגמר את ההתבוננות בספר שנשתמר בידי הרבים. ב"שירה" מעדיף הגיבור הראשי את רשותו הפרטית. היציאה העיקרית החוצה היא אל שירה האינדיווידואליסטית. אפילו ביקש עגנון, בשלב מסוים, להעתיק את שני האוהבים לבית החופשית הרי ביקש להעניק לכך טעם, שאינו דומה לסיבת הצטרפותו של עדיאל למנוגעים. שירה מגיעה למצורעים מתוך כורח של מחלה שדבקה בה. הרבסט נשאר במחיצתה לא למען הרבים, אלא כדי לממש את אהבתו.

ו. יתרונו של עדיאל

השלמת הספר העולה בידיו של עדיאל ואינה עולה בידיו של מנפרד הרבסט, היא עדות ליתרונו הכולל של החוקר האחד על משנהו. עגנון הציג את עדיאל כדמות ללא דופי, בעוד שהרבסט עוצב כבעל מעלות וחולשות כאחת. עדיאל הוא בעל מלאכה אחת, לספר אחד בלבד נתונים מעייניו ולו הקדיש את כל חייו. הרבסט החל פוסח על שתי הסעיפים: חקר ואמנות. עדיאל מרים את ספרו למעלה של ביטוי אמנותי, אף-על-פי שההיסטורי הוא לנגד עיניו. "מחמת ריבוי המפות שבו ומחמת הצבעים שבהן, שצבען המחבר בצבעים שונים" ("עד עולם", עמ' שטז) יש להבין את ריבוי הצבעים כהעלאת ספרו של עמוזה למעלה אמנותית גבוהה ולא רק מחקרית. המדע האמיתי, בשיאו, נמוגו בו גם אמת וגם יופי. "הקיצור מוכן היה גבהרד גולדנטל להוציא את ספרו של עדיאל עמוזה בהוצאה מהודרת ומשוכללת בתכלית השכלול, מה שאין כל מו"ל יכול לעשות כן" (שם, עמ' שיז). ההדר והשלמות ראויים לספר המצוין בידע ובנוי. הרבסט שלא כעדיאל מפרסם לפי שעה מאמרים בלבד, - הספר הראשון שחיבר נדחק מזירת ההתרחשות העיקרית - מסוג המאמרים שחבריו כורכים בתכריך, לפי תיאורו של עגנון, ומצרפים אותם לקובץ תכריכים דמוי ספר. אכן יש צדדים משותפים רבים בשיתות העבודה של שני החוקרים. "מחבר שמעוכב מלהוציא את חיבורו אם חכם הוא רואה ברכה בעיכוב, שניתן לו זמן לבחון את הנתותיו ולתקן מקצת מטעותיו ולבדוק את ההשערות שחריפותן משבשת את האמת. כך עדיאל עמוזה, בדק ותיקן ובירר עד שעשה את חיבורו כסולת נקיה - - -" (שם, עמ' שטז). הבדיקה הממושכת, הזהירה, העמדת האמת כאידיאל נכסף יחיד, גם הן מסימני ההיכר של חקירותיו של הרבסט. ברם, עמוזה המתקדש לספר לאחד הוא במעלה גבוהה יותר מחברו. "היה יושב ומגלה צפונות שהיו מכוסים מכל חכמי הדורות, עד שבא הוא וגילה אותם" (שם, עמ' שלד). מצד

מעלה השלמות מזכיר עדיאל עמוזה את ניי מורהו של הרבסט. בצירוף עמוזה ביקש עגנון להראות את חוקר המופת. גיבור "עד עולם" מושווה ל"חכם אמיתי" (שם, עמ' שלג). ואילו בצירוף גיבור הרומאן רצה המחבר להראות מידות של סכסוך בין מדע לאמנות. ממילא הודגשו גם קשיים ומיעוט תוצאות אצל המתלבט בין שני התחומים.

עדיאל עמוזה מורם גם למעלה גבוהה יותר מן הצד המוסרי. עוד בטרם התיישב בין המצורעים כבר נהג לשלוח להם ז'ורנאלים מצוריים בידיה של האחות הזקנה. גם הרבסט מצויר כמי שנותן תרומות לכל מי שפונה אליו. אבל היענותו של הרבסט היא מתוך חובה. טרדנים עטים על החוקר לבטל אותו ממלאכתו והרי הוא נפטר מהם על ידי זה שהוא נענה להם. עמוזה מכיר אף הוא בניגוד שבין עשייה סוציאלית להתמסרות למחקר. "קשה היה לו לדחותה ולומר לה טרוד אני בואי אחר שנה. שיקרה היתה בעיניו אותה הזקנה שנתנה את חייה בשביל אותם שבחייהם דומים למתים. וקשה היה לו להתעכב עליה, שאם מתעכב ספרו מעוכב מלצאת. –" (שם, עמ' שיט). אולם הפתרון שמוצא עגנון ללבטיו של עמוזה הוא בסימון השלמות, מכל הבחינות. עמוזה ממשיך את חקירותיו תוך כדי ישיבתו במחיצת החלכ"איים. סיפוריו מושמעים באוזניהם. כשם שהעניק לסופרו כתר מדע וכתר ציור כך העטירו בעטרה של גמילות חסדים. בדומה לגיבור הסיפור "מדירה לדירה" נשאר גם גיבור "עד עולם", שהחליף בית בבית, ליד הסובלים. אלא שהילד החולה מנע מן הסופר לכתוב, ואילו המצורעים נותנים לו לסופרה של גומלית את המפתחות לספרו. בצירוף מעלת השלמות של עדיאל נדחה אל מחוץ למעגל חייו גם המו"ל גבהרד גולדנטל. זה האחרון הוא שותף נאות לעדיאל. הרי הוא המו"ל היחיד שנענה לו ואף נכון היה להוציא את הספר בצורה נאותה. אבל תלות יש כאן בכספו של הגביר. ודוק: גבהרד גולדנטל מופיע בכפל שם. "ולענין האדון מה שמו? לענין האדון גולדנטל –" (שם, עמ' שכז). עדה עדין מבליטה את שייכותו של האיש אליו רוצה עמוזה לקשור את גורל ספרו, לעולם הממון, החומר. גולדן – טלר, 39 אינו גולדן – טל, הרי הוא גביר מפורסם. עמוזה עתיד על כן ללכת בעקבותיה של עדה עדין, שאף היא ידעה לנטוש את החרשתן (כך מכנה אותו עדיאל, עמ' שכ) וללכת אחר הסובלים. "והוא לא ידע שארבעים שנה קודם

39 "טלר" הוא מטבע שהיה נהוג בגרמניה, בממלכה האוסטריו-הונגרית, ועוד. במקורה היתה זו מטבע כסף גדולה, שנועדה לבוא במקום מטבעות זהוב. נוצר אפוא משחק ניגודים הומוריסטי גולדן – זהב, טלר – כסף. גולדן – י' שרוקה, הוא גם כן שם של מטבע.

לכן חיזר אחריה גבהרד גולדנטל לשאתה והיא השיבה את פניו, מחמת שנתנה את לבה למוכי אלקים עצורי בית המצורעים" (שם, שם). ההגבהה של דמות המופת ניכרת גם בשמות של הגיבורים. אהבה של האחות שירה הוא בעל שם לועזי. מי שהלך אחר עדה עדין ניתן לו שם פרטי שנקשר בו שם אלוהי ושם פייטן כפי שאנו למדים מ"עידו ועינים", שגבריאל גמזו מעריץ. הסיפור "עד עולם", כמו "עידו ועינים", משתמש באופן נרחב באותיות ע' ו'ג' ומצרפן לשמות גיבוריו ומקשט בהן את זירות עלילתיו. האותיות הלכות משמו של עגנון, באות להעיד על הקרבה המיוחדת של המחבר לסיפורו. מתן האותיות משמו של הכותב היא עדות להזדהות עם המסופר. גבריאל גמזו הוא הבקיא בדרך כתיבה זו של הפייטנים הקדושים שהעלימו את שמותיהם, או צרפו את אותיות שמם לפייטניהם ("עידו ועינים", עמ' שעז). רק לבנו של הרבסט לגבריאל, נתן המחבר אות משמו ואת הסיום: אל. עדיאל גרומר בנוסח הראשון, שיש בו שלוש אותיות משמו של המחבר (ע' ג' ו') ועדיאל עמוזה, שהע' מובלטת בשמו, 40 הם חביביו של המספר. גם באמצעות שמו של הגיבור ביקש להראות את הסופר השלם במרום סולם ההגשמה. 41 מה שאין כן מגפרד הרבסט הנאבק בשלבי העלייה מעלה ואינו זוכה להגשמה. שמו נשאר נכרי.

ז. שירה ועדה

ההגבהה של דמות המפתח ב"עד עולם", עדיאל עמוזה, ביחס לדמות המקבילה ב"שירה", מציינת גם את היחס שבין שתי האחיות: עדה עדין ושירה. שמה של גיבורת הסיפור הקצר נקשר בשמו של עדיאל עמוזה. 42 שם משפחתה רומז להויה מיתולוגית. גם כינויה כ"זקנה" כורך אותה לדיוקנאות המופת

40 עדי צמת, במאמרו הג'ל, העלה את ההשערה המעניינת כי השמות המתחילים בע' מסמלים הויה חיובית והשמות המתחילים בג' מסמלים הויה שלילית. הנכונות של עגנון לכנות את גיבורו בשם גרומר וכן שמו של מלך הגותים: עלאריך מראים כי אין עגנון עקבי בהפרדת האותיות לפי קנה מידה של חיוב ושלילה. מצד שני אין ספק כי משקלה של הע' בשמות החיוביים גדול יותר מתחבתה האות ג'. ב"עידו ועינים" לעומת זאת שולטת הג' גם על שמות חיוביים.

41 ראה גם כן: גבריאל מוקד, שבחי עדיאל עמוזה, מהדיר, תל אביב 1957.
42 ראוי לשים לב למשחק האליטראציות והמשמעויות: עדיאל – עדה – עדין – עד (עולם). הע' והג' המקשטות את הסיפור מתעשרות גם בד'. שמות הגיבורים הראשיים מצטרפים לשם הסיפור. גם המלה "עד" כשהיא לעצמה מורה על גצת. בשמות הגיבורים כמו גם בשם הסיפור מסתמנת המגמה למיתוזאציה של הכתוב.

אינה נחלת הרומאן. הרבסט נע מעולם של מוסכמות לעולם של חירות כאשר כל אחד מן העולמות מתגלה במעלותיו ובפגימותיו. וכך גם שירה. בעלת עין היא היודעת להתבונן ולבקר. נוהגת היא בקיצוניות, אבל נשארת צמודה לעולם הברואים. גבריאל גמזו שראיתו היא דתית-מיסטית יודע לספר סיפור שחברו בו טומאה וקדושה. גמזו מלומד בהתבוננות במעלות קדושים וטהורים, כמו גם בנתיבות של הסיטרא אחרא. ברומאן החילוני אין מקום למיתוזאציה של דיוקנאות. כל תחום של התנשאות הוא מוגבל, אפילו אם מדובר בהאנשתן של השירה ושל החירות.

ההגבהה של "עד עולם" ביחס ל"שירה" מסתמנת גם במיצוי נוסף, מודגם, של הפואטיקה העגנונית. הלכות כתיבה ב"שירה" מתנסחות כאדיאל. הרבסט בקי במה שנדרש מן החוקר המובהק, או מן הסופר כליל השלימות. אבל הדגמת הכללים, בצורה של דמויות חיות, לוקה בחסר. דיוקנאות הזדהות כטגליכט וכיוליאן וולטפרמד אינם מגיעים לכלל כתיבה יוצרת. נותר רק ספרו של ניי ברם ניי מופיע כאדיאל כה נעלה, עד שהסופר מתיר לנו להתבונן בו רק ממרחק. ניי שוכן בחוץ לארץ ומזדמן רק כאורח לארץ ישראל. יכולת ההתבוננות שלנו בו הוגבלה. אף ספרו של ניי מצטייר במונ"חיים כוללים, ולא מפורטים. ממילא נותר גם הספר של ניי, כמו מחברו, כהבהוב ממרחק של האוטופי, שלא ניתן להתקרב אליו בכדי לזהותו בפרטיו. בסמוך לקורא נותר הרבסט תלמידו של ניי שהכרותו המופשטות אינן זוכות לכלל הגשמה. חולשתה של הפואטיקה מבית מדרשו של הרבסט היא בהישארותה בכמה מתחנותיה כנאה דורשת. במיוחד משום שהיא מותירה את בעליה במצב של עקרות יצירתית. הוסף לכך את תו הלגלוג הקל המלווה את אורח העיצוב של מי שדבק בפתקאות המצטברות. זאת ועוד. עיקר גדול בפואטיקה העגנונית הצמידות להגשמה, למעשה הגמור. בלויקוף ("תמול שלשום") משלים את תמונת הנמר והנחש לפני מותו, בן אורי ("עגונות") גומר את מלאכת ארון הקודש, שהופקדה בידיה, רפאל הסופר ("אגדת הסופר") מסיים את ספר התורה לזכר אשתו. העובדה שהרבסט אינו מביא את מחשבותיו לידי גמר היא עצמה מטילה צלליה גם על הנחותיו המופשטות.

שונה הדבר ב"עד עולם". דמויות המופת של עדיאל ושל עדה עדין ממחישות את תפיסת הכתיבה הנעלה, בהגשמתה. אפילו מועטים דבריהם בסוגית האמנות, באים מעשיהם ומשלימים את הכללים. "ברם החכמה שהתישה את כחו ועיקמה את גבו והשפילה את כתפיו ורישלה כל גופו נתנה לו מאור פנים שאין מוצאים אלא במי שעוסק בחכמה לשמה" ("עד עולם", עמ' שיח). עמה יודע לדחות את הטפל ולהתרכז בעיקר, בעוד שהרבסט נתפס גם

של עגנון, המוכתרות בתואר זקנים. עדה עדין הגיעה לסוד האמת ועדיאל עמזה הלך בעקבותיה. עדה עדין פרשה מן העולם. ביטול אירוסיה עם הגביר מלמד כי נכסי חומר אינם חשובים בעיניה. עדה עדין מפגינה אי תלות במוסכמות. " - והיא ברגליה הלכה, ברגליה הקטנות הלכה, שאינה נוהגת לנסוע בעגלה, שאם יכירו בה מאין היא באה יזרקו אותה, שעדיין בית המצורעים מפיל פחד של מסתורין על הבריות" ("עד עולם", עמ' שכ). יש המוצאים קווים משותפים בין עדה עדין ובין תהלה. אין ספק כי אכן בשני המקרים צייר עגנון זקנות המופקדות על מורשת רוחנית, מאלפת. ברם, עדה עדין עולה בתכונותיה המיתיות על תהלה. אין היא עומדת בסמוך למוות, אלא כאילו נצחה אותו. הווית גן העדן מתלווה לשמה. "ואף בימי אני היה מעשה שעמד הגבאי לשרפו ונתרצה לי להניחו, שאמרתי ספר שמצאו ממנו קורת רוח אף על פי שנתבלה לא נהוג בו מנהג בלאות. סבורה אני אדוני הדוקטור חפץ שעשה אומן כל זמן שהחפץ קיים נחת רוח הוא לעושהו" (שם, עמ' שכג). זו שהצילה את הספר משרפה אף בקיאה במהותו ובתולדותיו. עדיאל עמזה טועה לרגע קט במהות ההתמצאות של האחות המספרת לו על הספר הגנוז. "שמועה ריקה שמעת, עינבל ערוף עינבו על עגיליך" (שם, עמ' שכד-שכה). אולם משהיא מספרת לפניו קורות גומלידתא, כפי שנרשמו בספר, לומד הוא כי לא שמועה ריקה בפיה. "תמיהה אני אדוני הדוקטור אם יש אדם בעולם שיודע על אותם הגליונות יותר ממה שסיפרתי אני" (שם, עמ' שכז). עדה עדין מדגימה חיים שיש בהם מן ההגשמה המלאה. חסד ואמת נמזגו בהם. האחות שחייה קודש לשליחות ההומאנית היא זו היודעת ראשית הדברים ואחריתם. עמזה הולך אחריה לבית המצורעים לא בכדי לסייע לה במלאכתה. הספר נשאר במרכז מעייניו. אבל מתוך שהלך למקום שבו היא נמצאת מתאחדים מסלולי החיים וההתנהגות של השניים.

האחות שירה, זונחת בדומה לעדה עדין אף היא קשרים של מוסכמות. אף היא מוציאה את אהבה ממסלול חייו. דרכה מגיע הרבסט להתודעות חדשה. אבל שירה פועלת בכוח הזיקה שבין בשר לבשר. יחסי אהבה קושרים אליה את הרבסט. היחסים שבין הרבסט ושירה יש בהן מן העיוות ולא רק מן החום. שירה היא אפשרות בתוך החיים, ולא מחוצה להם. אין היא יכולה להבטיח, כמו חברתה הדמות המיתולוגית את העדן הנכסף. ודוק: ההגבהה של עדה עדין מקבלת משנה תוקף דווקא משום עיסוקה בעלובי עולם. הסיפור "עד עולם" בנוי על יסוד של קוטביות. עדיאל עמזה כותב על קדישים וקדישות, כלבים וזוגות. אבל עיניו נשואות לסוד עולם. ממעמקי התנוונותו הרוחנית של האדם הוא מגיע לגובה ההתמצאות בגורל אנוש. וכך עדה עדין. ההצטרפות לנגועים היא עדות למעלתה הגבוהה ביותר. ניגודיות זו

להיות חזק. "שנים שהיה מרוכז בעיקרי חקירותיו עשאוהו מרוכז אף לגבי ענייניו החיצוניים" (שם, שם). בעל מלאכה אחת, היודע לדחות כל עיסוק אחר, עשוי לפי עגנון להגיע אל מרומי ההישג. עמזה לא נתפתח לצאת מפתח ביתו. יציאותיו של הרבסט הוציאוהו משלוותו ובלבלו עליו את עולמו ואת כתיבתו.

אכן יש גם צדדים שונים בין עמזה להרבסט. שניהם מעמידים את דעת הבריות על יצירתם מחוץ למעגל התענינותם. ב"שירה" טורח המספר ליצור חיץ ברור בין דמויות כבכלם, וכסלר ובין דמויות כטגליכט והרבסט. רדיפת הכבוד היא נקודת התורפה של אלה שאינם בני לוויתו של הרבסט. בכך דומה הרבסט לעדיאל. " – אגלה לך בלחישת, כל הספרים שבארונותי לא לקריאה עומדים, לנוי עומדים. ואם את רוצה אומר לך את הטעם אמיתי, לשם שמירה העמדת אותם, שיהיו רואים ומדברים בהם ואני פטור מלשמוע דעתם של הבריות על ספרים שאני עושה" (שם, עמ' שכד). אבל עמזה מפגין בבדידותו הגמורה את היכולת שלא להתפתות. הרבסט חייב במקרים מסוימים לוותר על עקרונותיו. הוא מתפנה לשם ביקור אצל בכלם כדי להשיג את תמיכתו בהעלאתו לדרגת פרופיסור. ללמדך כי השתייה בקרב הבריות וההצטרפות לחסדיהם עלולה לפגום גם באיש בעל העקרונות.

עמזה מפגין את המיזוג הנאות בין פואטיקה שעיקרה חיקוי הנעלה ובין פואטיקה המיוסדת על התהלכות בצד העובדות כמות שהן. עמזה מתחיל מחקר העובדות ומסיים בהתבוננות בספר המושלם, באופן פאראדוקסאלי מבטל הדגם הנעלה את הצורך בספרו המקורי. הרבסט לעומת חברו אין לו דגם של התבוננות. ההסתכלות בכתביהם של אחרים היא מוקד החיקוי הפסול בפואטיקה העגנונית, כמוה כהעקתה בזויה. אף על פי כן אין לו להרבסט אלא לאסוף בשקידה פרטי פרטים מבלי שתהיה לנגד עיניו היצירה המושלמת. מנסה הוא שעה שהוא פונה לאמנות להתגבר על הקושי על ידי חיבור ספר על מלאכת הטראגדיה. חיבור זה נועד להציג את השלם, אם לא בתחום ההישג, הרי לפחות מבחינת ניסוח הכללים. אלא, שכידוע אין הרבסט מגיע לא לחיבור הכללים ולא לחיבור היצירה המדגימה. נוסף על כך כי ספר של כללים המדבר על המושלם אין דינו כדין הדוגמה המושלמת, מה גם שספר כזה צריך היה להכתב על ידי הסופר עצמו. "משארו שלא במהרה יפטרו ממנו הקצו לו מקום בגן עצי הגן שנקראים עצי עדין על שמה של האחות עדה עדין והעמידו לו שולחן וכסא וכן שמש משמשי הבית. היה עדיאל עמזה יושב ומייגע עצמו על כל אות ואת ועל כל תיבה ותיבה ועל כל שורה ושורה ועל כל עמוד ועמוד ועל כל דף ודף והשמש עומד על ידו ומהפך את הדף, שהיו מתיראים שמא מתוך שהוא בהול על

הענין לא יהא זהיר כל צרכו –" (שם, עמ' שכט). חובת הזהירות בכל אות ובכל תיבה מזכירה את דרך עבודתו בקודש של רפאל הסופר. אף על פי שלא מדובר כאן בספר תורה הסמיך עגנון פואטיקה של קודש לספר של חולין. "עד עולם" הסיפור החילוני, המנוסח בלשון קדושה מיתולוגית, מאמץ לעצמו פואטיקה ההולמת כתיבת קודש. "שירה", הרומאן מהויות החיים של יום יום, מספר על אידיאלים בתחום הכתיבה. אולם הוא מצמיד אליהם את המרחק שבין הלכה לביצוע. מי שיושב בין אלה החיים את חייהם הרגילים, אינו יכול שלא לסטות קמעא מעיקריו. בהלכות הפואטיות של עגנון, נרמז לא אחת השוני שבין יצירה מתוך בדידות ליצירה מתוך קבלת העול של הימצאות ברשות הרבים, ב"שירה" ו"עד עולם" הוצג שוני זה מחדש. השתייה בקרב המצורעים אינה סותרת את הנחתו של עגנון כי היוצר נוח לו בבדידות. חיים בין פרושים יש בהם פרישות וחיי צוותא גם יחד והרי הם הולמים את היוצר האמיתי.

ט. גילוי והעלמה

דימויים דוגמת "עצי עדין" הרומזים למציאות שמחוץ למקום ומלים דוגמת "עד עולם", המורות על הוויה שמעבר לזמן, פועלים בכיוון להעלמת המסופר. תכסיסי ההסוואה, לרבות השעשוע, באותיות ובמלים ממלאים תפקיד בהפקעת הסיפור מתחום העובדות ההיסטוריות, הקשורות בתאריך ובזירת התרחשות. כוונת המספר היא להגיע לשיעור כולל בדברי הימים. המעטה הסיפורי בעל הגוון המיתי והחידתי מתאים ללקח על-תקופתי. שלמות הגיבורים הראשיים, טוהר השקפת עולמם, משחזרים אף הם בנטייה זו של הסיפור לצאת מתחור מיהם של אירועים מוגדרים יתר על המידה. אנשים מושלמים מקומם בנופי עדין, ולא באתר מזוהה. על כן מתבצר הניגוד שבין "שירה" ל"עד עולם" גם בשוני שבין גלוי למכוסה. דברים שהרומאן אומר אותם מפורשות, יאמר הסיפור בלשון רמו וסתר. ניתן לגלות הרבה מן הפרטים שבסיפור, ולא רק את דפוסיו הכלליים, ברומאן הכולל. פרטים אלה המוסווים במקום אחד מגלים את פניהם במקום האחר.

יש למצוא סמוכין בין תוכן ספרו של עדיאל עמזה לבין ספרו של ארנסט וולטרמר, ממנו מתרשם כל כך הרבסט, חברו לעלייה לארץ ולמקצועות הפטרולוגיה⁴³ וההיליניזם. הספר הכובש את תשומת לבו של הרבסט עוסק ברומא, במיוחד בפרשיות הנקשרות בגותים ובחורבנה של האימפריה הרומית.

43 ראה שירה, עמ' 76, 77. פטרולוגיה היינו תורת אבות הכנסייה, פטר = אב.

מית מערבית. הרבסט מתרחק מתכניו המדעיים המובהקים של הספר שתוכנו אינו מרפה ממנו ויוצא לפרשיות של ייסורים שנשמכו אליו. "ואף הוא חזר למה שנתעסקה דעתו תחילה היינו לספרו של וולטרפרמד ולפשיטת הגוטים במלכות רומי וכן לימות הרעב שבאו עליהם כבר בכניסתם. כמה גדול היה הרעב, שאחר שהוציאו הגרמנים באוכל כל שהיה להם בכסף ובשוה כסף בעגלות ובמעשה תחרא הביאו סוחרים סורים כלבים כחושים למחנה שלהם וביקשו ילד או ילדה מחיר כלב" ("שירה", עמ' 441). המצורעים מופיעים אף הם לנגד עיניו של הרבסט מיד לאחר הרהוריו באותו פרק בספרו של וולטרפרמד, המספר על הרשות שנתן ולנס לשלושים אלף הגותים להיכנס לשיטחה של מלכות רומי (שם, עמ' 438). "מה זה, מצורע תמונת מצורע כשהוא עומד לפני שערי העיר ומקיש בפעמון להזהיר שירחקו ממנו" (שם, שם). הפעמון שהמצורע מקיש בו מתחלף בסיפורם של עדיאל ועדה בקשקשן. "הביאו אותו למקומם ונתנו בידו קשקשן, שאם אדם בא כנגדו מקשקש לו בקשקשן להזהירו ממנו – –" ("עד עולם", עמ' שכו). ארנסט וולטרפרמד הוא חוקר רציני. בניגוד ליוליאן וולטרפרמד הרואה בקרובו צדדים מגונים, מחשיב הרבסט את מחקריו של ארנסט (שם, עמ' 431-432). ארנסט מלשון רצינות. אבל וולטרפרמד עוסק בדברי ימי העולם והוא רחוק ממנו (ולט – פרמד). התרכוזותו בעצמו קובעת זרות בינו לבין תוכן מחקריו. מסימניה של זרות זו היא ההתרחקות מן האספקטים האנושיים, פרשיות של ייסורים וסבל, הנלוות להיסטוריה. הרבסט קרוב לעמוה, המעיד את עדותו האחרונה מתוך קרבה גמורה לבעיותיו של העולם. אבל נושא עיונו של עדיאל עמוה הוא למעשה הנושא שוולטרפרמד נתון לו בספרו האחרון. מה שנאמר ב"עד עולם" בשפת חידה מסופר ב"שירה" בלשון גלויה יותר.

וכך, למשל, מעסיקה את הרבסט, דמותה של תיאודורה הקיסרית. הספר שנשלח אליו מן הספרייה הלאומית כדי שיכתוב עליו בקורת עוסק בקיסרית זו. "שכב לו הרבסט על מטתו והעלה לפניו את מעשיה של תיאודורה. אשה זו שמבית הקרקוס יצאה למלוך – –" (שם, עמ' 189). דמותה של תיאודורה חוזרת להרבסט גם כאשר הוא משוחרר מן הצורך לכתוב על הקיסרית. "באותה השעה היה מנפרד שוכב על הדרגש שבחדר עבודתו והיה שוכב ומהרהר על הקיסרית תיאודורה ועל הנשים שבחצרה ועל שני הוולטרפרמדים חבריו – –" (שם, עמ' 279). תיאודורה מעסיקה את הרבסט משום השחיתות שנתלוותה למעשיה. תיאודורה מוגדרת בידי אחד ההיסטוריונים: "זונה על כסאה של ביוזנטיון" (שם, עמ' 189). בעיות של טוהר מידות הן מענייניו של מי שבגד באשתו ומתייסר בהרהורי חרטה. ב"עד עולם" לא כונתה תיאודורה בשמה. אירוני חייה וכמה מסימני ההיכר שלה התלכדו עם דיוקנה

של בת ההונים, בתו של מרקיד הדובים. הרומאן המפרט חייב לדקדק בפרטים ולדבר בלשון האסמכתות הבהירות. הסיפור הסמלני-מיתי יכול לצור צורות ודיוקנאות, כאשר משחק הבדיה בעובדה נקבע לפי צרכיו של מוסר ההשכל.

י. סיכום

ארנסט וולטרפרמד ומנפרד הרבסט יצאו שניהם מגרמניה לארץ ישראל. ארנסט וולטרפרמד משום שהחל לחוש באגרופה של רשעות (שם, עמ' 75). מנפרד הרבסט עלה בגלל זיקתו לציונות. חייהם בירושלים הרחיקו אותם מגרמניה הנאצית. וולטרפרמד מתמסר כולו למחקריו המדעיים, כאשר מעדיף היה להורותם – ובודאי אף לכותבם – בשפתו הראשונה. הרבסט מצטמצם בדלת אמותיו, אך אינו יכול להסיח את דעתו ממה שנעשה בגרמניה. אין הוא נתון להתרועעות להשגת סרטיפיקאטים לקרובי משפחה כאשתו הנריאטה, אבל הנעשה שם אינו חדל מלהטרידו. "מעשים נעשים בגרמניה שלא דימה כל דמיון אכזרי אכזריות שכזו. כל שלא נפגע מהם מבקש להסיע דעתו מהם. בפתאום רואה כל אדם את עצמו כאילו כל עצמו תפוס בהם" (שם, עמ' 135). הרבסט מרבה להגות בבעיית האנטישמיות אף על פי שאינו מגיע לכלל השתתפות פעילה באירועי הזמן. הסיפור "עד עולם" נסמך בבסיסו על תכני העיסוק של וולטרפרמד והרבסט, שעלו בספינה אחת לארץ ישראל. וולטרפרמד אף מעורר את חברו לעסוק בפרשיות הקשורות ברומא. "אולם וולטרפרמד והרבסט משתקעים בפרטים, בעוד שעמוה חותר לשורשם של דברים ולכור-ליותה של תמונה. גומליתת היא רומא וביוזנטיון כאחת. ממנה שיעור לעולם שתרבותו נהרסת בידי גדודי פרא. הרבסט מנסה למצוא תשובה לבעיותיו בדרך האהבה והאמנות. עמוה נשאר נאמן לשיעור ההיסטורי הכולל. וולטרפרמד מגיע אל ההגשמה המדומה, ההשתקעות בניפוח העצמי. הרבסט טהור הימנה, אבל נשאר סגור בפני השתקעות של ממש בסבל, שהוא תנאי כפי שמשחמע מ"עד עולם" להכרת ההיסטוריה. את המצורעים הוא רואה ומתפעם כשהם בתמונה, ולא בחייהם. אם יצטרף לשירה בבית החופשית יהיה זה בגין אהבתו אליה, ולא בגלל עליונות הספר שהמצורעים מחזיקים בו. "עד עולם" הוא הניגוד של "שירה" מצד תיאור ההגשמה המלאה. כאספקלריה ניגודית של

44 "יש לי בשבילך ענין חשוב שראוי לחקור בו. הרי כשהלך אטאנאזיוס לרומי לבקש סעד כנגד אויביו מה טעם האריך בנסיעתו כדי שנה", שם, עמ' 79. עגנון לשיטתו כורך היתול בנושאים שבהם עוסקים חוקרי ההיסטוריה, שם ספרו "הגדול" של ארנסט וולטרפרמד הוא: "האם יש להניח שהכיר אוריגיניס את הרמס הרועה בנוסח המקובל אצלנו", שם, עמ' 74.

הרומאן הוא מראה תחנות מפתח זהות זו לזו בשתי היצירות. אולם בסיפור הבבואה מועלים הגיבורים למעלה עליונה יותר מזו שאליה מגיעים חבריהם ברומאן. גם הפואטיקה המתנסחת בו היא בסימן האחדת כל הנתונים הדרושים ליצירת אמת.

טוען אחד ממבקרי הקשים של הרומאן "שירה" כי בכותבו את "עד עולם" נטל עגנון את המיטב שברומאן והעבירו לסיפור הקצר.⁴⁵ ספק אם יש אמת

Baruch Hochman, Agnon's Posthumous Novel, "Midstream", November 1971, pp. 68-75.

בשולי ההערות:

ידידי ההיסטוריון ד"ר ישעיהו ילינק, שקרא כתביד זה לפי בקשתי מעיר: ידידי ההיסטוריון ד"ר ישעיהו ילינק, שקרא כתביד זה לפי בקשתי מעיר: מני, למאה השלישית. האם אתה מודע לכך? נוסף לכך, רומי, כעיר פוליטיאסי-טית, הצטיינה בסובלנותה הדתית, ומכאן גם רבוי האלילים. (הנוצרים לא נרדפו משום דתם, כי אם עקב טרבונותם ביהסיהם עם השלטון). רק היסטוריון נוצרי יגנה את רומי על שום ריבוי האלים!

ב. אגא, בדוק שוב את ענין החומה, והתקפת אטילה, מלך ההונים, על כושתה העיר. גיבון, היסטוריון בן המאה השמונה עשרה. לא תמיד ידע את אשר אנו יודעים. בדקתי את הפרשה ב: A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, Madison, Univer. of Wisconsin Press, 1961, p. 130. את דבריך. (מהדברים שבספר מסתבר, כי החומה החדשה הצילה את העיר מהתקפת ההונים, ואחר רעידת האדמה נבנתה שם אפילו חומה נוספת).

ג. הונוריה, אחות הקיסר ואלנטיניאן השלישי, שלחה טבעת לאטילה, וזה מפרש את המעשה כהצעת נשואין. האם לא יכול עגנון הסופר לנצל סיפור זה בגריסה הפוכה, כלומר בת ההונים שעוברת לרומי? או בסמיכות עניין: הסיפור על אווזיה של יונן, שהצילו את רומי מידי כובש, אינו מעורר אסוציאציות למקורות אפשריים של עגנון?

ד. המסורת הרוסית, המתארת את מוסקווה כרומי השלישית, מוכרת לך? הייתה כי היתה מוכרת גם לעגנון ("בגלל מעשי התושבים, עובה רוח הקודש את רומי הראשונה, שנפלה לידי הכובש, וזה היה גורלה גם של רומי השנייה. רוח הקודש עברה אל מוסקווה, ורומי השלישית הזאת תעמוד לעולם". גאום הנזיר פילוטאוס ב-1510, מכוונים לאיבן השלישי ואשתו זוא פלאולוגוס, פליטת כושתה). ושוב בסמיכות ענינים: ההונים היו מוגגולים, ככובשיה של רוסיה. יש זמטארים את הרוסים כאסיאנים המערביים ביותר. השיר "הסקיטים" של אלכסנדר בלוק זכור לך? האם יכלו להיות הדברים הללו זכורים גם לעגנון? האם אין להם הזד בחיבורו?

עד כאן הערותיו של ד"ר ילינק. ראוי לחזור ולהדגיש כי עגנון משתמש בחומר ההיסטורי באופן חופשי וחובת הנאמנות למקורות לא חלה עליו כלל ועיקר. מתפקידו של חוקר הספרות לרמוז על קשרים אפשריים ולא מחייבים שבין הסיפור בעל הרקע ההיסטורי לבין העובדות מן ההיסטוריה.

בטענה זו. "עד עולם" משובץ מוטיבים ודיוקנאות שיש להם אחים ב"שירה". אולם אין כאן הרקה מכלי לכלי, אלא כתיבה מכוונת של סיפור גדול וסיפור משנה. המשלימים איש את אחיו. גדולתו של עגנון ניכרת בכל יצירתו, ביכולת לחזור ולהשתמש בתבניות-אב, תוך כדי הפיכתן לבית קיבול להתרחשויות מגוונות ולהתרחשויות חדשות. כוח החידוש של עגנון אינו נעלם גם במעבר מסיפור על האחות בסמל השיר אל האחות בסמל הישע. הרבסט ועמזה קרובים זה לזה ורחוקים מרחק רב איש מאחיו. "שירה" הוא רומאן התקופה והנצח החילוני בדמות האמנות. "עד עולם" הוא סיפור החורבן והסבל שלקחו הוא מחוץ לגדרות השעה וגבולותיה של עיר אחת. ברומאן הארוך חברו מעשים מתהווים לדברי שירה. עיקרו של הסיפור הקצר הם המעשים שכבר היו והספר שעמודיו כבר נכתבו. הרומאן והסיפור מספרים סיפורים על אנשים שנגיעתם בהיסטורי היא מתוך התבוננות לימודית. הרומאן משאיר את גיבוריו ליד הקתדרא או במחיצת ספריהם. הסיפור מוציא את גיבוריו אל זירה מוקטנת, בית המצורעים, שבה משתקפת הזירה האנושית כולה. "שירה" נזקק על כן להיקף הרחב, שהרי האנשים מתגלים ברומאן בפעולתם בתוך המציאות וזו מסתעפת לפרטיה. הסיפור המכליל, מתרומם למעלת האגדה המיתולוגית, שדי לה בסמליה המופשטים. סמלים אלה ניתנים לריכוז במסגרתה של מתכונת סיפורית קצרה. את שיעור ההתרוממות וההישג האמנותי משיגה כל אחת מן היצירות, ולא רק אחת מהן, תודות לאמצעי ההבעה המותאמים היטב ליעדיהם.